

צדקה אל-חכים ופירושו לספר בראשית

מבוא

חסיב שחאדה

Şadaqa al-Ḥakīm and his Commentary on Genesis

H. Shehadeh

University of Helsinki

In this study an attempt is made to shed light on a central subject in the field of Samaritanism that has not yet received adequate investigation despite the progress made in recent decades. Already in the first international conference on Samaritan studies, held in the Holy Land in 1988, I called attention to the need to investigate the Samaritan exegesis on the Torah. This exegesis is written almost entirely in Middle Arabic and is still unpublished. Sadaqa's commentary on Genesis is the oldest such work to come down to us almost in its entirety, and in two manuscripts. Samaritan commentaries on the entire Torah indeed existed in the Middle Ages, but have not survived. The Samaritan Torah differs from the Masoretic Torah in over 6,000 cases.

The following subjects are discussed in this study.

- A) The Samaritan manuscripts, especially Abraham Firkovich's collection, approximately 1,350 manuscripts in number, purchased in Nablus in 1864.
- B) A survey of the exegesis of the Samaritan Torah: what has been studied and what has been published to date?
- C) Who was Şadaqa al-Ḥakīm, who died in 1223? A sample of his opinions and poetry rendered into Hebrew.
- D) Şadaqa al-Ḥakīm's commentary on Genesis: MS. R. Huntington 301 at Bodleian Library in Oxford and other manuscripts at the National Library of Russia in St. Petersburg.
- E) What portions of Şadaqa's commentary have been published?
- F) Şadaqa's exegetical methods accompanied by examples.
 - 1) Literal, homiletic and symbolic.
 - 2) The method of similes.
 - 3) Removal of anthropomorphism.
 - 4) Etymology, Semantics and linguistic analysis.

A systematic and comprehensive study of the Bodleian manuscript, which consists of 203 folios, provides the core of this study. I began publishing Şadaqa's commentary in a preliminary edition in a series: The first four parts, which include the first forty chapters of Genesis, were published in 2014-2015 in "Samaritan Update." At a later stage the substantial variants of Cam III 14 at the National Library of Russia in St. Petersburg will be added to the list of variants.

<http://shomron0.tripod.com/2014/julaug.pdf>
<http://shomron0.tripod.com/2014/novdec.pdf>
<http://shomron0.tripod.com/2015/mayjune.pdf>
<http://shomron0.tripod.com/2015/julyaugust.pdf>

خلاصة

أحاول في هذا البحث إلقاء الضوء على موضوع مركزي في الدراسات السامرية، لما يحظ لبحث لائق، بالرغم من التقدم الذي أحرز في عشرات السنين الأخيرة. في نطاق المؤتمر العالمي الأول للدراسات السامرية، الذي عُقد في الديار المقدسة في أواخر ثمانينات القرن الفائت، كنت قد أشرت إلى الحاجة في بحث تفسير السامريين للتوراة، كتابهم المقدس الوحيد. معظم هذا التفسير مدون بالعربية الوسطى، وشرح صدقة لسفر التكوين، قيد البحث، هو أقدم ما وصلنا كاملاً تقريباً في هذا المجال. ثمة شروح سامرية لكل التوراة كانت موجودة في القرون الوسطى إلا أنها اندثرت بمرور الزمن. يختلف النص التوراتي السامري عن النص اليهودي بأكثر من ستة آلاف اختلاف.

فيما يلي عناوين مواضيع البحث في البنود التالية:

(أ) المخطوطات السامرية، لا سيما مجموعة أبراهام فيركوفتش القرائي (ابن ريشف، ١٧٨٥-١٨٧٤) وعددها قرابة الـ ١٣٥٠ مخطوطاً، كانت قد اقتنيت من سامريي نابلس عام ١٨٦٤.

(ب) نبذة عن شروح التوراة السامرية، ما بُحث منها وما نشر.

(ت) من هو صدقة الحكيم الذي توفي بُعيد عام ١٢٢٣، عينة من آرائه وشعره مشفوع بترجمة عبرية.

(ث) شرح صدقة الحكيم لسفر التكوين: مخطوط R. Huntington 301 الموجود في مكتبة بودليانا في أكسفورد ومخطوطات أخرى في المكتبة الروسية الوطنية في سانت بطرسبورغ.

(ج) ماذا نُشر من تفسير صدقة الحكيم لسفر التكوين؟

(ح) أساليب صدقة الحكيم في تفسيره للتوراة مشفوعة بالأمثلة.

(١) الأسلوب الحرفي، الإيعاضي والرمزي.

(٢) الأسلوب التشبيهي.

(٣) أسلوب إزالة التجسيم.

(٤) أسلوب التائيل/ايتيمولوجيا، علم الدلالة وتحليل لغوي.

يستند جوهر هذا البحث ببنوده المذكورة، في المقام الأول، على دراسة شاملة ومنظمة لمخطوط بودليانا الذي يضم ٢٠٣ ورقات. شرعتُ بنشر طبعة أولية لشرح صدقة في موقع Samaritan Update تبعاً منذ أيلول عام ٢٠١٤ وحتى خريف ٢٠١٥، وضمت أربعة أجزاء من الشرح، شملت الأربعين فصلاً الأولى من سفر التكوين. في العدد الأول لعام ٢٠١٦ سينشر الجزء الخامس والأخير وفيه الاصحاحات ٤٠-٥٠. في مرحلة لاحقة سأضيف ما تبقى من قراءات ذات بال موجودة في المخطوط Cam III 14 المحفوظ في المكتبة الروسية الوطنية في سانت بطرسبورغ.

<http://shomron0.tripod.com/2014/julaug.pdf>
<http://shomron0.tripod.com/2014/novdec.pdf>
<http://shomron0.tripod.com/2015/mayjune.pdf>
<http://shomron0.tripod.com/2015/julyaugust.pdf>

תקציר

במחקר זה משתדל אני לזרוע אור על נושא מרכזי בתחום השומרונים, שטרם זכה לדיון הולם למרות ההתקדמות שהושגה בעשורים האחרונים. כבר במסגרת הכנס הבינלאומי הראשון על השומרונות, שנערך בארץ הקודש בשלפי שנות השמונים של המאה שחלפה, הסבתי את תשומת הלב לצורך במחקר פרשנות השומרונים לתורה, ספרם הקדוש היחיד של השומרונים. פרשנות זו כתובה רובה ככולה בערבית בינונית, ופירוש צדקה לחומש הראשון שבו עסקינן, הוא הקדום ביותר ששרד והגיע אלינו כמעט בשלמותו. פירושים שומרונים לכל התורה אכן היו קיימים בימי הביניים אך אבדו בחלוף העתים. נוסח תורת השומרונים נבדל מהנוסח המסורתי של היהודים בששת אלפי מקרים בקירוב.

להלן כותרות הנושאים הנידונים בסעיפים הבאים.

- (א) כתבי-היד השומרונים ובעיקר אוסף אברהם פירקוביץ הקראי (אבן רשף, 1785–1874) כ-1350 במספר שנרכש משומרונים שכם בשנת 1864.
- (ב) סקירה על פרשנות התורה השומרנית ומה נחקר ומה פורסם עד כה.
- (ג) מי הוא צדקה אל-חכים שהלך לעולמו מיד אחרי שנת 1223, מדגם מדעותיו ושירתו בליווי תרגום לעברית.
- (ד) פירוש צדקה אל-חכים לבראשית: כתב-יד R. Huntington 301 שבספריית בודלי באוקספורד וכתבי-יד אחרים שבספרייה הלאומית של רוסיה בסנט פטרסבורג.
- (ה) מה פורסם מפירוש צדקה אל-חכים לספר בראשית?
 - (1) הפשט, הדרש, והרמז.
 - (2) שיטת הדימויים.
 - (3) הרחקת ההגשמה.
 - (4) גיזרון, סמנטיקה, וניתוח לשוני.

עיון שיטתי ומקיף בכתב-היד האמור של בודלי, בן 203 הדפים, מפרנס את מהות הדיון בסעיפים שלעיל.

התחלתי כבר בהוצאה לאור בהמשכים של מהדורה ראשונית של פירוש צדקה לבראשית על-פי כתב-יד אוקספורד הנ"ל באתר Samaritan Update, וכבר פורסמו עשרים הפרקים הראשונים. בשלב מאוחר יותר יצורפו חילופי נוסח משמעותיים השאובים מכתב-יד Cam III 14 שבספריית סנט פטרסבורג.

<http://shomron0.tripod.com/2014/julaug.pdf>

<http://shomron0.tripod.com/2014/novdec.pdf>

<http://shomron0.tripod.com/2015/mayjune.pdf>

<http://shomron0.tripod.com/2015/julyaugust.pdf>

פתיחה

בהרצאתי בכנס הבינלאומי הראשון על לימודי השומרונות, שנערך בארץ הקודש בשנת 1988, הסבתי את תשומת הלב, בין השאר, אל העובדה כי על-אף ההתקדמות הניכרת שהושגה במחקר הנושא השומרוני במשך העשורים האחרונים, קיימים עדיין כמה תחומים מרכזיים שטרם זכו לדיון ראוי. די לחזור ולנקוב גם פה בשני התחומים: הפרשנות השומרונית, שכמעט כולה עדיין שמורה בכתבי-יד הפזורים בספריות רבות ברחבי תבל מחד גיסא, ודיון מקיף ושיטתי במקור הראשון והחשוב ביותר בשומרונות, כלומר כתבי-היד השומרוניים, כ-4000 כתבי-היד השומרוניים מאידך גיסא (Rothschild, 1989, 785; Shehadeh, 1991, 276).

לדאבונו היום, לאחר כשלושה עשורים מצב המחקר בשני התחומים הנזכרים, לא השתפר באופן בולט כפי שיובהר בהמשך הדברים.

אוסף פירקוביץ

יש לציין כי הקובץ הגדול ביותר של כתבי-יד שומרוניים כ-1350 במספר, השמור בספרייה הלאומית של רוסיה בסנט פטרסבורג, לא זכה עד כה לתיאור הולם ונגיש למרבית החוקרים. אמנם קובץ זה, הידוע בשם: האוסף השני של אברהם פירקוביץ (אבן רשף 1874-1785), על שם רוכשו מהקהילה השומרונית שבשכם בשנת 1864, ואחר כך נרכש על ידי הספרייה הנזכרת בשנות השבעים הראשונות של המאה שחלפה, אך הגישה אליו מצד חוקרי המערב היתה כמעט בלתי אפשרית (Harviainen & Shehadeh, 1994, 2003). גם לאחר שנתאפשרה הגישה לאוסף המדובר בראשית שנות התשעים של המאה שעברה, לא חלה כל התקדמות ראויה לציון לגבי שני הנושאים שהוזכרו.

ל"ה וילסקר (Leib Haimovich Vilsker 1919-1988) חילק את אוסף כתבי-היד השומרוניים שבספרייה הלאומית של רוסיה שבסנט פטרסבורג (NLR = National Library of Russia), לארבע עשרה חטיבות (Vil'sker, 1992). החטיבה השלישית, CAM III, כוללת את הפרשנות השומרונית לתורה, שכמעט כולה כתובה ערבית. חטיבה זו בת 52 כתבי-יד מקוטעים המחזיקים בתוכם 2,400 דפים בקירוב, הועתקו בין המאות הי"ד והי"ח, אולם רוב החומר הועתק בין המאות הי"ד והט"ו. בחטיבה זו מיוצגים שבעה עשר מחברים בלבד כגון: מרקה, יוסף בן סלאמה אל-ע(ו)סקרי, אב חסדה הצורי, צדקה אל-חכים, אברהם הקבצי, אברהם בן יעקב אלעיה, יעקב נפיס אל-דין, צדקה בן יעקב המצרי, אברהם בן יצחק היתרני, טביה בן אב זהותה המטרי, יעקב בן ישמעאל, עקבון בן פינחס, אבו סעיד בן אבי אלחוסין בן אבי סעיד, אבן אל-את'יר צדקה, אבישע בן פינחס. יש להדגיש כי מצבו של חלק גדול מאוסף פירקוביץ השומרוני אינו משביע רצון בלשון המעטה, וצורך השעה להציל מה שעדיין ניתן לשימור ופיענוח ללא כל דיחוי. מצד שני, ידוע לכל מי שהתנסה בבדיקת אוסף זה כי יש צורך לנבור בכל אחד מכתבי-היד, ולעתים מדובר באוסף של דפים, ולברר היטב מה שייך ומה לא שייך לכתב-יד מסוים, כי לעתים קרובות צורפו דפים ל"כתובת" הלא נכונה. סקירה כוללת על כתבי-היד המזרחיים שבספרייה הלאומית של רוסיה בסנט פטרסבורג ניתנת במאמרה של וסיליבה (Vasilyeva, 1996, 19-35).

פרשנות התורה

ספרם הקדוש היחיד של השומרונים, חמשת חומשי התורה, השונה מנוסח התורה של היהודים בששת אלפי מקרים בקירוב, הנו הכול עבורם, הראשית והאחרית. הוא מתחיל באות אל"ף ומסתיים באות למ"ד, כלומר ב"ל ובגימטריא (הערך המספרי, حساب הגמל) הוא 32, והוא המספר השלם של שני האדם הבוגר, ולאור מדרש שומרונים אחד, פשר הדבר שהתורה שלמה ואין כל צורך בספרים נוספים. הם מאמינים כי לנביא משה בן עמרם בלבד, גדול הנביאים על-פי אמונתם, הוענקו היכולת והמיומנות מטעם הבורא (או הפועל/רב יכולת/החכם הנבחר) (ראה עמ' 6, 7, 10, 11, 39, 202 שורה 13 בכתב-יד אוקספורד המוזכר להלן) להבין את רזי התורה ומכמניה הבנה כוללת, מעמיקה ומלאה.

יחד עם זאת, טרחו מלומדים שומרונים כאלה שהזכרו לעיל ואחרים לחבר פירושים לתורה. במלאכתם זו, הם נשענו על שני יסודות ידועים בפרשנות של ימי-הביניים, המסורת והשכל כדי להבין את הטקסט המקודש בעיניהם (נִקְלָ, עֲקָל, נֶחֶס. ראה למשל עמ' 76 שורות 10-11, 154 שורות 1-14). מספר פירושים כאלה שהגיעו אלינו מעט הוא, ואין ברשותנו פירוש שלם או מקוטע לכל התורה (Shehadeh, 1993, 59-61).

יתר על כן, מה שפורסם מן הפרשנות השומרנית ומה שנכתב עליה עד הלום הוא זעום בהשוואה למצב המחקר בנושאים אחרים, כגון שני התרגומים השומרונים לתורה, הארמי והערבי (Shehadeh, 1993, 61; ליונשטם, תשכ"ד, 2008; הלקין, תשכ"ח; صدقة, 1980; شحادة, 2014; شحادة, 2014; شحادة, 2014; شحادة, 2014). פירושים לכל התורה אכן היו קיימים בימי הביניים, פרי עטם של מחברים כמו יוסף בן סלאמה אל-ע(ו)סכרי, מונג'א בן צדקה ובנו צדקה אל-חפים והוזיר מוהד'ב אל-דין יוסף בן אבי סעיד בן ח'לף השומרונים (Shehadeh, 1993, 61; ابن أبي أصيبعة, 1965, 717-728; בן עזי, תרצ"ט, 321-327).

מי הוא צדקה אל-חפים?

ידיעותינו על צדקה בן אבו-אלפֶּרַג' מונג'א בן צדקה בן ע'רוב הדמשקאי השומרונים, הידוע גם בצורה המקוצרת "צדקה אל-חפים"¹, צדקה הרופא, הן מועטות (Shehadeh, 1995, 460-461). אין פלא בדבר מפני שהשומרונים, משום מה, לא הצטיינו בכתיבת קורות חיי מלומדיהם ומנהיגיהם, שהרי לא כל כך סביר לטעון כי חיבורים כאלה אמנם אבדו כולם.

הערתו של אברהם פירקוביץ בשני כתבי-היד Cam III 14 & Cam III 15 שבספריית סנט פטרסבורג, האומרת כי מדובר על צדקה חפים, שהיה כהן מצאצאי איתמר, אין לה על מה לסמוך. יצוין כי לעתים התואר 'אל-שאער' כלומר 'המשורר' מוסף אל שמו של צדקה, למשל בכתב-היד JNUL SAM 80 6, עמ' 42.

הודות לספרו של הרופא וההיסטוריון הערבי, אבן אבי אוצ'יבֶּעה (1203-1269), "מיטב הידיעות אודות שכבות הרופאים", אנו יודעים, בין השאר, את הפרטים הבאים על

¹ 'חפים' בערבית כתובה פירושו 'חכם' ואילו בערבית המדוברת של סוריה רבתי משמעו בעיקר 'רופא'.

צדקה אל-חפים. צדקה היה רופא דגול ולימד רפואה, מלומד מצטיין, בעל ידיעות מעמיקות בפילוסופיה ובתחומים אחרים. הוא שירת את הסולטן הממלוכי אל-מלכ אל-אשרף, מוסא אבן אבי בכר בן איוב, במשך שנים רבות עד מותו של צדקה מיד אחרי שנת 1223.

הוא נהנה מהערכה רבה, נהיה מקורב לסולטן, וקיבל משכורת גבוהה.² צדקה חיבר גם שירה ובעיקר דוֹבִּית (ארבע מחציות של חרוזים) אך לא הצטיין בה.³ במותו בחורן, שבארם נהריים, השאיר צדקה אחריו הון רב אך לא צאצאים. לאור המובא בספרו של אבן אבי אוֹצִיבֶּעָה ובמקורות אחרים, בעיקר כתבי-יד, אנו למדים שצדקה חיבר לפחות שמונה חיבורים, כגון: פירוש לכל התורה (كتاب شرح التوراة الخمسة أسفار); ספרי רפואה; ספר על האמונה (كتاب الاعتقاد); מִסָּה על ייחוד האל ושמה ספר המטמון בניצחון (مقالة في التوحيد وأسمائها كتاب الكنز في الفوز) (ابن أبي أصيبعة، 1965، 721: بن عزي، 1960، 216: Sheahdeh, 1995, 460). כן מיוחס לצדקה ספרון בערבית בנושא מתן חוות דעה הלכתית (פְּתוּא) בדבר צום התינוק, שהועתקה לקראת סוף המאה הי"ד (Shunnar, 1974, 137 no.). יחד עם זאת, ראוי לציון מיוחד המידע כי צדקה חיבר פירוש לספר השלישי, ספר ויקרא, כפי שניתן ללמוד מפירושו לבראשית (עמ' 54 שורות 10-11).⁴ על פירוש זה אין בידינו, למיטב ידיעתי, שום מקור כתוב אחר. ככל הנראה, כמעט כל החיבורים האלה ואחרים המיוחסים לצדקה אל-חפים לפי הקטלוגים, אבדו, ומה ששרד והגיע אלינו הוא בעיקר פירוש ספר בראשית שבו עסקינן. אם אינני טועה אין בידי השומרונים גם היום שום כתב-יד פרי עטו של צדקה.

מדברי צדקה אל-חפים ומשירתו

². وله منه الجامكية الموافرة والصلوات المتوارثة، עמ' 718; כלומר "ויש לו ממנו משכורת מרובה וקשרים מוֹרְשִׁים".
³. לעתים הוא משתמש במילים וולגאריות היום כמו 'איר' במקום 'קצ'יב וכו', איבר המין של הגבר, עמ' 720; הנה כמה דוגמאות של דו-בית מתוך ספרו של אבן אבי אוֹצִיבֶּעָה, עמ' 720-721 בליווי תרגום לעברית: ייתכן שדו-ביתים כאלה מתאימים למסיבת המסְפָּרה השומרנית כיום, עם הערק/הלבו השומרני המשובח:

انفي نكد الزمان بالاقداح فما يفلح من يظل يوماً صاحي	כלומר:	فالراح قوام جوهر الارواح أو يسمع من زخارف النصح
سلك את יגון הזמן בכוסות (היין) לא יצלח מי שנשאר יום אחד ער ומפוכח		הרי היין בסיס מהות הנשמות או ששומע גיבובי דברים על עצות
أطفئ نكد العيش بماء وشراب واغنم زمن اللذة بين الاتراب		فالدهر كما ترى خيال وسراب فالجسم مصيره كما كان تراب
כִּבֶּה את מרירות החיים במים ומשקה (ערק) הרי ימי החיים כפי שאתה רואה פנטזיה ופְּטָה מוֹרְגָנָה		
נצל את עת התענוג בקרב הרעים		הרי הגוף סופו כפי שהיה עֶפְר

الراح هي الروح فواصل يا صاح
لولا شبك يصيدها في الاقداح

היין הוא הנשמה אז הִתְמַד ידידי
לולא הרשת הצדה אותו בכוסות

⁴. "وقد ذكرت هذه المواضع بابين شرح في سفر ויקרא אל משה [במקור באותיות שומרניות: אַיִיִיִיִיִי אַיִיִיִיִי אַיִיִיִיִי] فليطلب من/هناك ...". כלומר: "וכבר הזכרתי מקומות אלה בבאור הברור ביותר בספר ויקרא אל משה ויש לבקשו שם ...". אולי ראוי לציון גם בהזדמנות זו כי אבו אל-חסן אל-צורי כתב גם ספר על הקיבֶּלָה, ראה עמ' 63 שורה 3.

אבן אבי או-צִיבֶּעָה מביא בספרו החשוב כמה ציטטות מדברי צדקה אל-חפים הכתובות במו ידיו (אוטוגרף). למשל, בתרגום לעברית: "הצום משמעו לא לתת אוכל לגוף, החושים יחדלו לחטוא, האיברים יפסיקו לבצע עוונות, והוא להתרחק מכל דבר המסיח את הדעת לגבי הזכרת השם". ואמר: "כל המצוות גלויות למעט הצום, אין רואה אותו אלא אלוהים משום שמדובר במעשה פנימי, בסבלנות מופשטת. לצום שלוש דרגות: הצום הכללי והוא מניעת הבטן ואיבר המין מביצוע התאוה, ואילו הצום המיוחד הוא הימנעות חושי השמיעה, הראייה, והדיבור ושאר האיברים מביצוע עוונות; ואילו צום המיוחד שבמיוחד הנו צום הלב, דהיינו, התרחקותו משאיפות נבזיות, ממחשבות העולם הזה והצורך בהתרכזות אך ורק באל יתעלה". ואמר: "כל השייך ללחוויות היוצאות מהפנים ואינו עובר ממצב למשנהו ואין לו מקום קבע. הרי הוא טהור כמו הדמעות, הזעה, הריר ולחת החוטם. לעומת זאת, מה שיש לו מקום קבע ומשתנה הרי הוא טמא כמו השתן והצואה" (ابن أبي أصيبعة، ١٩٦٥، ٧١٨).⁵ מיד אחרי כן מביא אבן אבי אוציבעה את דעתו של צדקה באשר לגזרונה של התיבה 'זִיר' ותכונותיו של המכהן בתפקיד רם זה כמו: יפה תואר, נבון, רחב לב, מעורה בדברים, מסור. ה'זִיר' הנו בחזקת האמצעי להשגת המטרה, החומה המגנה על העיר, והעוף הדורס הצד כדי להזין את בעליו.

פירוש צדקה אל-חפים לבראשית

פירושו של צדקה אל-חפים לחומש הראשון הוא הקדום ביותר בתחום זה שהגיע אלינו. הוא שרד כמעט בשלמותו בשני כתבי-יד: R. Huntington 301, בן 203 דפים שבספריית בודלי שבאוקספורד ו Cam III 14 בן 114 דפים שבספרייה הלאומית של רוסיה בסנט פטרסבורג. שמות המעתיקים ושנות ההעתקה אינם ידועים. כתב-היד הראשון מתחיל בבראשית א: 2 ומסתיים בפרק נ: 5, ואילו כתב-היד השני ראשיתו בפרק א: 4 וסופו בפרק מט: 16. כתב-יד בודלי ברור יותר וטוב יותר מכתב-יד פטרסבורג, שלא היה ידוע בעולם המחקר לפני שנת 1995 (Shehadeh, 1995, 463).

באשר לכתב-יד פטרסבורג יש צורך דוחק קודם כול לסדר את דפיו ואחר-כך להפריש מה שלא שייך לפירוש הזה כגון העמודים 89-90, 109-110, 227-228 מצד שני. שני העמודים האחרונים כוללים תרגום ערבי שומרני לספר במדבר ב: 10-ג: 4 באמצע. עדות לא ישירה המופיעה כמה פעמים בכתב-היד של אוקספורד מצביעה בעליל על העובדה כי מחבר הפירוש הוא אכן צדקה אל-חפים בנו של מונג'א (עיין, למשל, בעמודים 16, 30, 31, ו-189 בשוליים). בספרייה של סנט פטרסבורג כמה כתבי-יד מקוטעים הכוללים קטעים מפירוש צדקה על התורה בנוסף על המוזכר כאן והם ראויים לדין נפרד.

מה פורסם מפירוש צדקה

עד שנת 2008 פורסם מפירוש זה של צדקה אל-חפים לספר בראשית פרק מ"ט בלבד, בליווי תרגום ללטינית מאת שנוור, ופירוש זה השתרע על שישה דפים, מעמ' 193- מלמטה ועד עמ' 200. לפני כשש שנים פורסם החלק שאילה ליונשטם הספיקה להכין

⁵. "ومن كلامه مما نقلته من خطه قال: الصوم منع البدن من الغذاء، وكف الحواس عن الخطاء، والجوارح عن الآثام، وهو كف الجميع عما يليه عن ذكر الله" وقال: "أعلم أن جميع الطاعات ترى إلا الصوم لا يراه إلا الله فانه عمل في الباطن بالصبر المجرد. وللصوم ثلاث درجات: صوم العموم، وهو كف البطن والفرج عن قضاء الشهوة؛ وصوم الخصوص، وهو كف السمع والبصر واللسان وسائر الجوارح عن الآثام؛ وأما صوم خصوص الخصوص فصوم القلب عن الهمم الدنية والافكار الدنياوية، وكفه عما سوى الله تعالى". وقال: "ما كان من الرطوبات الخارجة من الباطن ليس مستحيلا، وليس له مقر فهو ظاهر، كالدمع والعرق واللعب والمخاط. وأما ما له مقر وهو مستحيل فهو نجس، كالبول والروث". השווה בכתב היד עמ' 175 למטה.

במסגרת עבודת הדוקטור שלה בהדרכת פרופ' זאב בן-חיים (1907-2013), פירוש שני הפרקים הראשונים, עד ב : 24 המשתרע על שלושים ושלושת הדפים הראשונים המהווים כ-16.3% מכתב-היד של בודלי.

המקור הערבי של כתב-היד כמות שהוא, כלומר בפקסימיליה, הוצב בצד ימין ומולו בצד שמאל הובא תרגום ליונישטם לעברית חדשה (شهادة، 2014/2015). חלק מפירוש צדקה לבראשית שהיה גנוז במחשבי מאז אמצע שנות השבעים של המאה שעברה, חמישים הדפים הראשונים הכוללים את פירוש ששת הפרקים הראשונים של בראשית, פורסם בסוף אוגוסט 2014 ב-Samaritan Update הדו-חודשי. החלקים 2, 3, 4 מן הפירוש הכוללים את הפרקים ז-כ; כא-ל; לא-מ, ראו אור גם ב-Samaritan Update בשנת 2015. (شهادة، 2014/2015; شهادة، 2014/2015; شهادة، 2014/2015; شهادة، 2014/2015).

כך בהמשכים, מוציא אני לאור את כל הפירוש האמור. במהדורה ראשונית זו משתדל אני לשפוך אור על מילים ושימושי לשון הטעונים ליבון בהערות שוליים, וכן להוסיף כמובן את מראי המקום של פסוקי התורה. קביעת הקריאה הנכונה הנה חלק עיקרי במחקר זה כתוצאה מהקושי בפיענוח הטקסט במקרים רבים. נמנעתי מהוספת חילופי נוסח על פי כתב-יד סנט פטרסבורג, למעט בהתחלה. הואיל וכתב-יד זה, כאמור לעיל, אינו רצוף ואינו שונה כל כך במהותו מכתב-יד אוקספורד. יתר על כן, סברתי כי תחילה יפורסם הטקסט של כתב-יד אוקספורד ויישמר במחשב, ובשלב הבא יהא הרבה יותר קל ויותר מהיר בעזרת מנגנון החיפוש לאתר את הטקסט המקביל שבכתב-יד פטרסבורג ולהשחיל את חילופי הנוסח המשמעותיים (شهادة، 2014/2015).

דרכי הביאור של צדקה אל-חכים בליווי דוגמאות

אל-חכים מתייחס במקום אחד למשימת פרשנות התורה ומגלה לקורא כמה עקרונות. מעלתו של הפרשן היא להפיר את כוונת מחבר הספר ולא לסטות ממנה כהוא זה ועליו להבהיר מקרים סתומים, והתורה (הספר האלוהי) היא כספר החתום, ויש להישען על המסורת ועל השכל הישר כדי להגיע להבנה נכונה (עמ' 154, השווה עמ' 177 שורות 20-21 [885] no. 130 [93-94 columns], Robertson, 1962). הוא מודה למלומדים השומרונים שקדמו לו על פועלם החשוב בתחום זה. מצד שני, הוא ראה צורך להסב את תשומת הלב של הקורא כי היהודים שיבשו את פרשנות התורה וכך הושחתו אמונותיהם והם כפרו (עמ' 180 שורות 11-12, "فان اليهود افسدوا تاويل الكتاب ففسدت عقايدهم وكفروا").

צדקה אל-חכים נוהג בפירושו על פי חלוקת התורה לקצין (לפרשיות) שכותרותיהם מובאות כרגיל באות שומרונית ובמקרים רבים ניתן תרגום לערבית של הפסוקים או חלקי הפסוקים המצוטטים במהלך הפירוש.

⁶ . שים לב שדברים אלה שמקומם, בדרך כלל, בראש החיבור מופיעים מאוחר מאוד בכתב-היד. לאחר שצדקה טוען כי היהודים מביאים הוכחות נטולות משמעות ללא עדות של טקסט וללא מידע מהימן, וכתוצאה מכך מרבית מדעיהם דבריהם חלשים" הוא כותב: "فضيلة الشارح ان يعرف غرض صاحب الكتاب فلا يعدل عنه او يري له موضعا غامضا فيوضحه والكتاب الالهي صعب المرام غامض المعاني فاذا قدم الشارح للشرح فعساه يتقوي ببعضه علي بعض بالنصوص او بالمعني او بالمفهوم او بما جا في الاخبار الصحاح او يعقول الرجال الفصاح فلهدا اقتصرنا في هذه واقتصر ما عسى غير قد اطال فيه فلييسط العذر وانا فما قصدت الا شرح نكت الكتاب ما قدرت علي تحصيله ووقفت تبينه وتفضيله وان كان اصحابنا رحمهم الله قد سبقوا الي ما رمنا تحصيله وتقديموا في كل معني الي ان عرفونا اصوله فلنعد. لعن' 154 שורות 7-14, השווה עמ' 162 שורות 14-15, 181 שורה 18.

תרגום זה, בחלקו, אינו תרגום מילולי, הוא מוסר את התוכן למשל: הביטוי "יפלו פניו" שבבראשית ד: 5 מתורגם "הושפל" (עמ' 41 ב שורות 18-19); הצירוף "לולא אלהי אבי" שבבראשית לא: 42 מבואר "לולי תשומת הלב של האל כלפי לא הייתי מקבל ממך דבר" (עמ' 140 א שורה 3-4); "כתנת פסים" שבבראשית לז: 3 מוסברת כלבוש של ילדי המלכים (עמ' 156 ב שורה 12).

בהמשך הדברים הוא מתרגם את הצירוף: 'לבוש הקישוט' (עמ' 158 א שורה 2 ואחר כך הסתפק ב- לבוש, חולצה, 159 א שורות 9, 15 ואחר כך הזכיר את המילה השאלה מיוונית או לטינית (ὁ χιτών, tunica) תוניקה, 184 ב שורה 10) המשמשת בתפסיר של רס"ג.

יש וצדקה כן מביא את התרגום הערבי המילולי מיד אחרי הציטטה מן התורה באומר: פירוש, דהיינו תרגומו כך וכך (עמ' 126 א שורה 2) ודוגמה נוספת של תרגום מילולי "ואיך נגנב מבית אדניך ותמאמה" בראשית מד: 8: فكيف نسرق من بيت مولك فضه او ذهب (183 א שורות 1-2). יש והתרגום הוא כה מילולי שקשה להבינו ללא ידיעת העברית למשל: "בלשון רבים وهو بلسان الجمع" (עמ' 186 א שורות 2-3). לעתים קטעי התורה מופיעים באות ערבית או חלק בכתב שומרונני וחלק בכתב ערבי ולעתים על פי המבטא השומרונני (כמו: ويهي كن עמ' 3 שורות 6-7, וכרביبيم على. עמ' 5 שורה 15, الاميره, עמ' 8 שורה 1, هليله, עמ' 11 שורה 7, ناعن اوروت, 12 א שורה 14, حمشيم עמ' 14 ב שורה 14, هطوب עמ' 27 ב שורה 1, ات هادم עמ' 28 ב שורה 16, ويردو עמ' 36 א שורה 3, لعناكل עמ' 36 ב שורה 1, اوني עמ' 42 ב שורה 18, فوام עמ' 46 ב שורה 4, نج اته עמ' 50 ב שורה 6, ففدريم عמ' 62 ב שורה 20, באה ועلطه עמ' 71 ב שורה 7, فاملعربيم עמ' 77 א שורה 18, ففاماد עמ' 80 ב שורה 5, سدومه עמ' 84 ב שורה 21, ناعن عמ' 91 ב שורה 19, ليححق עמ' 117 א שורה 3, הרגרזים עמ' 157 א שורה 20). בדרך כלל, מילים עבריות הכתובות באות ערבית מופיעות בסופי השורות וכך נחסך משהו משטח הכתיבה. היקף הפירוש של הקצין אינו, מן הסתם, אחיד והדבר נעוץ כמובן בטיב הטקסט ובשיקול דעתו של הפרשן, צדקה אל-חכים. יוצא אפוא, שאין למצוא פירוש שימצא חן בעיני כל הקוראים. פירוש הפרק הראשון, דרך משל, מחזיק את עשרים ושנים העמודים הראשונים.

אין תמה כי צדקה מרחיב את הדיבור על נושאים הכרוכים במלאכת הרפואה, תחום בקיאותו. לדוגמה בפירושו על "כי מאישה לקחה זאת" בראשית ב: 23 וכו' חולש צדקה על פרטים רבים: זרע הגבר זרע האשה והרכביהם, זרע הגבר הוא האמיתי, זרע זכרי וזרע נקבי, סיבת הנאת הביאה, התהוות הוולד משני הזרעים, לנשים יש קרי לילה והן שופכות (חלום רטוב), היש בזרע הגבר כוח מקריש? הרחם בטבעו מתאוה לקלוט את הזרע, האם זרע הגבר הופך לחלק מן העובר אם לא? (ראה עמ' 32-34 א).⁸

בפירושו על כה: 24 מתעקב צדקה על לידת רבקה אחרי שבעה או תשעה חודשי הריון. הוא מקבל שתי אפשרויות אלה ומסביר: כאשר הוולד הזכר לובש צורה ברשות האל, במשך 35 ימים, נע ב- 35 ימים נוספים אז יוולד אחרי כפליים מהימים ההם, כלומר אחרי 210 ימים והם שבעה חודשים, סוף ימי ההיריון.

אולם במקרה שהעובר מתהווה במשך 45 ימים, מתנועע במשך 45 ימים אחרים, אזי יוולד הוולד אחרי פי שלושה מתשעים הימים האמורים, הווי אומר סה"כ 270 ימים שהם תשעה חודשים (עמ' 113 א, שורות 13-19, השווה עמ' 162 ב שורה 10 ואילך).⁹ מובן מאליו כי צדקה רואה את חמשת חומשי התורה כמקשה אחת ומרבה לצטט

7. בכתב-היד של סנט פטרסבורג הציטטות מן התורה כתובות על פי רוב באות שומרונני.

8. בסוף הרחבה זו מעיר צדקה "כבר הארכנו בפרק זה ועלינו לשוב לענייננו", עמ' 34 שורה 16.

9. "وقوله اذ يولد الذكر اذا تخلق وتصور بادن الله في خمسه وثلاثين يوماً/ويتحرك في مثلها ويولد في مثلها وهو مايتي دليل/وذلك ان الولد الذكر اذا تخلق وتصور بادن الله في خمسه وثلاثين يوماً/ويتحرك في مثلها ويولد في مثلها وهو مايتي وعشر ايام وذلك هو سبعة/اشهر وهو كمال الحمل وادا تكون في خمسه واربعين يوماً/تحرك في مثلها/واولد في ثلثه امتالها وهو مايتي وسبعين يوماً/وذلك تسعة اشهر/بالتقريب وهو تكمله ايام الحمل على المشهور في العاده والوجهان قريبان/".

פסוקים או חלקי פסוקים ממקומות שונים כדי לבסס את השקפתו ולהציג את העניין במסגרת רחבה. הוא כמובן הפיר היטב את נוסח תורתו (כמעט בעל פה) כפי שמשקף בעליל במהלך פירושו, וכן את ההבדלים בינה לבין התורה שבידי היהודים. לא תמיד תואם הנוסח של אל-חכים את הנוסח שיצא לאור בידי אברהם ורצון צדקה (אברהם ורצון צדקה, 1962) והערתי על כך במהדורת¹⁰.

ציטוטיו שאובים לעתים מספרי הנביאים והכתובים ואף מן המשנה, למשל, מלכים א 10: 28, דברי הימים ב א: 16, ישעיהו לד: 11, קוהלת יב: 7; מסכת שבת יט: 5 (ראה עמ' 4, 25, 76 בכתב היד). ראויה לציון הצהרתו של צדקה בדבר מקור השומרונים: "לאחר שנפרדנו מן הרבנים" (بعد افتراقنا منهم, עמ' 14 שורה 5), ודעה זו, כידוע, אינה מקובלת לפחות על השומרונים היום. לדעתו הלימוד דרך השמיעה קל יותר ומהיר יותר מאשר שיטת הסקת המסקנה (עמ' 29). על הידיעה הוא אומר: אינה מושגת רק דרך החיקוי כי החיקוי אינו ודאות (29). הפרשן משתמש בשיטת הצגת השאלה מעין "אם יאמר כך... יאמר לו כה וכה" וכאשר הוא כותב قوله/אומרו פשר הדבר שיש ציטטה, על-פי-רוב, מן החומש. במהלך פירושו לפרק ט"ו, הוא מצטט את ספר שמות יב: 40 ומיד מעיר "טקסט זה אינו מצוי בנוסח של תורת היהודים כך אלא כך" ומצטט את הפסוק (עמ' 70 שורות 11-14). ולגבי בראשית יז: 14 אודות יום ביצוע ברית המילה, מעיר צדקה כי הנוסח השומרוני יותר בטוח מהנוסח היהודי משום ששתי המלים "היום השמיני" חסרות בו (ראה גם בראשית יז: 12, ויק' יב: 3, 77 שורה 8-10 וגם אחרי כן כמו עמ' 90 שורה 8). ההבדלים בין שני נוסחי התורה הם מרובים מאוד, כאמור לעיל, ולכן אין כמובן לצפות מהפרשן שיתייחס לכולם. דוגמה לכך משמש הפסוק ברא' יז: 16; לפי התורה היהודית אלוהים מברך את שרה ואילו בנוסח השומרוני אלוהים מברך את בנה (ראה עמ' 80 שורה 16). במקרה אחר שבו יש מחלוקת רצינית בין היהודים לבין השומרונים, כגון, 'המיתו' שבשמות ד: 24, מסביר צדקה כיצד נהגית מילה זו בפי השומרונים וכיצד משמעה משתנה בעקבות המבטא השונה. כידוע, אביו מונג'א היה, ככל הנראה, הראשון שהתייחס לסוגיה זו בחיבורו הידוע "ענייני המחלוקת בין היהודים ובין השומרונים" (עמ' 78 שורות 6-20; שחאדה, 1977, 83 ואילך). אמת, המעיין בפירוש זה של צדקה אינו נתקל במקרי פולמוס חריפים נגד היהודים או נגד קבוצות אתניות אחרות, על-פי-רוב הוא מסתפק בהבאת השקפותיהם ומראה שזו של השומרונים היא הנכונה. צדקה עשוי להביע את תמיהתו כנגד גרסת היהודים: למשל בבראשית לז: 12 לגבי השם 'שכם' הוא אומר שפעם היהודים אומרים שהכוונה ל-'נאבלוס' ופעם כגבול מגבולותיה. כאשר המשמעות מציקה להם, הם מבארים כאוות נפשם ותכליתם שהקיפלה לא תהיה בהר גריזים (עמ' 157 שורות 18-20, 193 שורות 14-18, 194 שורות 2-3).

מיד אחרי ציטוטים מן החומש נוהג צדקה לומר אֵי = כלומר, ומביא את תמצית הכוונה או תרגום המילה הראשית (למשל: 1, 2, 4, 5, 9, 17, 22, 27, 36, 41, 50, 51, 56, 59, 63, 65, 66, 70, 72, 74, 80, 83, 85, 86, 89, 126). סביר להניח כי לרשותו של צדקה עמד יותר מנוסח ערבי אחד לתורה ו/או יותר ממסורת תרגום ו/או פירוש בעל פה אחד (ראה עמ' 153 שורה 15).

¹⁰ יש לציין כי נוסח התורה השומרונית טרם יצא לאור במהדורה ביקורתית, הרי מהדורתו של פון גאל אינה עונה על צורכי המחקר המודרני. בהקשר זה נזכיר שוב שהן התרגום הארמי והן התרגום הערבי של תורת השומרונים קיימים כבר במהדורות ביקורתיות, ראה טל, תש"ס, תשמ"ב; שחאדה, תש"ן, תשס"ב.

ידיעתו הרחבה של צדקה ברפואה, בפרשנות הרבנית והקראית לתורה, בפילוסופיה, ובדקדוק הערבי משתקפים יפה בעבודתו הפרשנית. על מאפייני לשונו הערבית של צדקה דנתי כבר במקום אחר. לעתים קשה לפענח תיבות מסוימות בשל העדר התנועות מצד אחד, רשלנות המעתיק בסימון הנקודות הדיאקריטיות, ודחיסת המילים כמעט ללא רווח ביניהן מצד שני (Shehadeh 2005, 125-147). צדקה הכיר את תורת הפועל התלת עיצורי או שלשיות השורש. הוא, בדרך כלל, מציג את דעותיהם של מלומדים שומרונים או סתם אנשים בלא לנקוב בשמותיהם. למשל, במהלך הפירוש על בראשית לה ולאחר הזכרת מותה של רחל בלדתה את בנימין/בן אוני מציין צדקה שהמלומדים השומרונים לא התירו להעביר מת אלא ממקום טמא אל מקום טהור בלבד כמו במקרה של יוסף שגופתו הועברה מארץ מצרים לשכם (עמ' 151 שורות 19-20). לגבי משמעה של התיבה 'שכיבה' בבראשית לה מזכיר צדקה שני פירושים: השכיבה במיטה בלבד מצד אחד וקיום יחסי מין מצד שני, והאפשרות הראשונה סבירה יותר (152 א שורות 12-13). לעומת זאת, הוא מצטט לעתים רחוקות את שמותיהם של מלומדים וחכמים שומרונים כגון: דודו (לא נוקב בשמו) כבר-סמכא במחשב העידנים (עמ' 15 ו עמ' 127 א שורה 15 ואילך באשר לפשר חלום יעקב); אביו מונג'א וחיבוריו כמו ענייני המחלוקת בין השומרונים והיהודים בן שלושה חלקים, פירוש על התורה, פירוש על בראשית (עמ' 16 א, 30 א, 31 א; 41 א, 76 א, 128 ב); אל-שיח' אבו אל-חסן (אב חסדה)/אבו אסחק אל-צורי השומרוני הישראלי (עמ' 79 א, 128 ב שורה 9, 149 ב שורה 3, 154 ב שורה 4).

כן צדקה מזכיר את היהודים הרבניים (לעתים בשם היריבים ולעתים בשם אנשי המחלוקת); הקראים, אל-קרקסאני, המנדעים (עמ' 14 א, 16 א, 21 ב, 32 א, 51 א, 60 א, 94 ב שורה 10, 103 ב שורה 8, 107 א שורה 11, 129 א שורה 1, 16, 129 ב שורה 2, 132 א שורה 19, 137 ב שורה 19, 139 א שורה 16, 140 ב שורה 16, 141 א שורה 10, 149 ב שורה 3, 150 א שורה 3, 157 א שורה 18, 158 א שורה 18, 180 ב שורה 11, 181 ב שורה 18, 193 א שורה 14, 196 ב שורה 4) בנושא חלום יעקב מוזכרת הדעה כי הסולם הוא רמז למדינת ישראל ודימה את בני ישראל לסולם מפני שהם יעלו בו כדי להגיע במדינתם לרמה הנשגבת ביותר (עמ' 127 א שורה 21-127 ב שורה 2). בהמשך מוזכרת דעה אחרת, דהיינו, שמדובר בקיבלה שהיא צור מחצבתם של המלאכים, מקום הרחמים ומושב השכינה, המשכן. כן מזכיר צדקה במקום אחר שהר גריזים הוא שער גן עדן (201 ב שורה 18). הקיבלה שויקה פעם לנחלת אפרים ופעם לנחלת יוסף (עמ' 195 א שורה 13, עמ' 199 א שורה 19).

ראויה לציון העובדה כי בפירושו זה של צדקה אין שום אזכור או רמז לשיטות פירוש הקוראן או פרשנים מוסלמיים, או הדקדוק הערבי למרות הסתמכותו על מקורות אלה. השפעה ברורה של אבן סינא (980-1037) על צדקה אל-חכים משתקפת בפירושו של צדקה על בראשית כה, לח, עמ' 113 א, 162 ב-163 א בכתב-יד אוקספורד. בשני פרקים אלה מדובר בלידתן של רבקה ותמר לצאצאיהן, וצדקה ציטט כמעט מלה במלה מדברי אבן סינא שבקאנון הגדול, כפי שניתן להיווכח מהמובא במהדורתו לפירוש צדקה לספר בראשית המתפרסמת בהמשכים ב Samaritan Update. (ראה חלק רביעי עמ' 52-53). תופעה זו מזכירה לי את המדקדק היהודי רבי יהודה בן דוד חיג' (945-1012) השואב את

תורתו הדקדוקית מערבית אך אינו מזכיר אותה אלא פעם אחת בלבד (بيسترو، ١٨٩٧، ص. ٢٠. ٣: ותד וסיון, תשע"ב, עמ' 29 שו' 20).

כן המעיין בפירוש צדקה למד חיש מהר כי הוא אינו מסתפק בהבאת פירוש אחד או דעה אחת בלבד, אלא הוא שוטח בפני הקורא יריעה של פירושים ואפשרויות הבנה וביאור ומשתדל להכריע ביניהם. לדוגמה המילה 'רקיע' נתפרשה באופנים שונים: השמיים הראשונים; שמיים של מים; מקיף את כל העולם כשמחציתו מעל למים ומחציתו האחרת מתחת למים כי המים מקיפים את כדור הארץ; טעה מי שסבר שמדובר ביצור מימי (עמ' 2 א, 8 א בכתב היד).

לגבי התיבה 'ספרה' שבבראשית י: 30 קובע צדקה "היא שכם שבה הר הקיבלה (القِبْلَة, כיוון התפילה) ופירוש זה הוא הסביר ביותר" (עמ' 58 שורה 2-3 והשווה, עמ' 61 ואלך דיון ארוך על בראשית יב: 7). גם 'שלם' שבבראשית יד: 18 היא שכם, לדעתו של צדקה, והיא העיר הראשונה שכונתה בשם "עיר השלום" וראיה לכך האמור בבראשית לג: 18.

כן הוא מזכיר את דעותיהם של אנשי הפילוסופיה לגבי עניינים מסוימים ויחד עם זאת את השקפותיהם של אנשי ההלכה לגבי אותו נושא (ראה למשל, עמ' 3). כמו כן, מזכיר צדקה את דעותיהם של "בני עדתו" דהיינו أصحابنا = חברינו, או الأصحاب = החברים, או علماء أصحابنا = מלומדי חברינו, לגבי נושאים שונים ומביע את נקודת ראותו באומרו, דרך משל, "תגובה זו חלשה" (ראה עמ' 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 15, 17, 21, 22, 23, 25, 28, 32, 36, 56, 57, 60, 74, 77, 112, 151, 157, 158, 177, 189 קדמוני חברינו 189 שורות 9-10, 196 שורה 5).

כן ראוי לציין שכאשר צדקה משתמש בפועל واعلم / 'ודע' פירוש הדבר שהוא עומד למנות את משמעויותיה של תיבה נידונה או הסבר קצר מעין תמצית ולגוף העניין למשל: "ודע כי עץ הדעת לעולם הזה ועץ החיים לעולם הבא" (ראה עמ' 36, 40 ודוגמאות אחרות ב: 3, 4, 5, 6, 8, 11, 12, 20, 26, 36, 37). דוגמה אחרת מספקת לנו התיבה 'אות' המופיעה בהוראות הבאות: סימן או ציון (למשל שמות יב: 13), מופת או נס (דברים ו: 22), יכולת וחוכמה (דברים יג: 2-3, ראה עמ' 11). לעתים תוהה המעיין כיצד צדקה מצדיק שקר כמו זה של יעקב "אנכי עשו בכורך" בראשית כז: 19. צדקה המודה אמנם שהשקר דבר מכוער מוסיף באותה נשימה ומגלה שמדובר ברכישת יעקב את זכות הבכורה של עשו (עמ' 120 שורות 17-121 שורות 1-7). בהמשך הדברים מוצא המעיין שצדקה אכן מוקיע שינוי קולו של יעקב, אם אכן נעשה בכוונה תחילה ומתוך רמאות (עמ' 121).

הרצאת העניינים אצל צדקה נעשית בדרך כלל בבהירות השווה כמעט לכל נפש, ללא גיבובי מלים הגורמים לשעמום ולעמימות (עמ' 15 שורות 18-19), ראה, למשל, את דיונו על הקשר בין בעל החיים והצומח, מה המשותף ומה השונה ביניהם. חיי בעלי החיים תלויים בצמח וכיצד ניזונים בעלי החיים והצמחים, פה אחד מצד אחד וכמה שורשים מצד שני, משום שהראשונים ניידים ואילו האחרונים נייחים. חלקים משניים בצמח כמו עלים, פרחים, ופרי הם כמו הציפורן והשיער אצל האדם. כמו כן, הפרי שבעץ הנו כמו הזרעים בעשב והזרע אצל בעל החיים. צדקה ממשיך וטוען כי העלים נוצרו לשם קישוט לבעל החיים שלמענו נברא הצמח, ועלים אלה מגנים על החלקים הלחים מפני נזקי החום, הקור, והרוח (ראה עמ' 5-6, השווה עמ' 19).

דוגמה נוספת לדיון מפורט משום שהטקסט דורש זאת משמש הפסוק "לא ידון רוחי באדם לעולם", בראשית ו: 3 (עמ' 48-200 שורה 11 ואילך). יחד עם זאת, לעתים מאריך צדקה בסוגיה מסוימת, אך הוא שם לב לכך בסוף ומצהיר לפתע: "הבה נחזור לענייננו" (עמ' 16 שורה 2, 134 שורה 8). במקרים מסוימים מסתפק הפרשן בהזכרת מספר פרטים ומסכם כי ההמשך ידוע, מובן, אינו זקוק לביאור (עמ' 38 שורות 5-6; עמ' 51 שורה 21, עמ' 57 שורה 12, 109 שורה 8, 112 שורה 2, 120 שורות 11-12, 20, 122 שורה 11, 131 שורות 4-5, 133 שורה 17, 138 שורה 14, 179 שורה 2, 21, 180 שורה 2, 184 שורה 9, 188 שורה 15, 189 שורה 1). אולם במקרים אחרים קובע צדקה כבר מן ההתחלה כי הנושא דורש עיון מפורט, מדויק, ועמוק ואין כאן המקום לכך (עמ' 35 שורה 1-2, על אפשרות הימצאות השכל בבעלי חיים פרט לאדם; עמ' 45 שורות 16-17, על סוגי הנפש). בקיצור, צדקה דוחה אפשרות זו באומרו "אין לשום בעל חיים שכל ודיבור פנימי למעט האדם בלבד כפי שהראו לנו התורה והמצאות". צדקה מוסיף וקובע כי היות הנחש, החיה המדברית, ערמומי ורמאי, אין פשרה שיש לו שכל. כדי לאושש את דעתו ממשיך צדקה ומונה דוגמאות של ערמומיות אצל חיות מסוימות כמו

השועל, התאן, הדבורה, העכביש, והנמלה (עמ' 35 * שורות 3-20, עמ' 99 * למטה). התנהגויות או מעשים מסוימים של בעלי חיים אלה כמו אגירת הנמלים את המזון לחורף וכיוצא בזה אינם בהכרח הוכחה להימצאות שכל אצלם. מעניין לציין כי לדעתו של צדקה הנחש קינא באדם וחווה והיה לו דיבור חיצוני בלבד, כלומר בלא הדיבור הפנימי שבאמצעותו ניתן לחשוב ולהפיק את המובנים הדקים והאמנויות השונות והעמוקות. החיה או הבהמה הלא דוברת אין בכוחה להעביר לזולתה מה שקיבלה בהשראה (עמ' 35 * 37 * השווה עמ' 114 * שורות 7-8). מצד שני קובע צדקה לעתים כבר בתחילת הקצה שהכול מובן ואינו מצריך הסבר אלא 'הקשת' שהיא סימן לבטיחות (ראה ט: 8, עמ' 55 * שורות 9-10).

צדקה שם לב כמעט לכל פרט ופרט בתורה ומעלה שאלות ומשתדל לתת מענה. דרך משל, בפרק ח: 16 תוהה הפרשן: מדוע יצאה אשתו של נח לפני בניו פה ואילו לפני כן להפך? הסיבה לכך נעוצה בכך שעלה על לבו של נח להזדווג אתה (עמ' 52 * שורות 3-6). השאלה: מה התרחש באמת בין פרעה לבין שרי, בראשית פרק יב: 20-11, הטרידה חוקרים ופרשנים אין ספור, והשווה פגישת אברהם ושרי עם אבימלך בפרק כ וסיפור יצחק ורבקה בפרק כו. גם פרשנו מרים את תרומתו בנידון בפירוש על בראשית יב: 7 וקובע כי אלוהים פגע פגיעה חמורה באיבר מין הזכרות של פרעה ומקום הרבייה והפרייה, כאבים מוחצים יחד עם מניעת זקפת האיבר והתלקחות הנפש בשל עוצמת הכאב בשעת הביאה ושריפה בעת הטלת השתן. פגעים וצרות אלה היו מנת חלקם של אנשי בית פרעה כדי שלא יגעו בשרה לרעה (עמ' 64 * שורות 7-9; השווה גם עמ' 147 * שורות ראשונות; סוגיה זו ידועה בשם: נגע או לא נגע?, פלג, 2003).

בראש פרק ז מעלה צדקה על נס את הגמול שהאל גומל לצדיקים כמו נח. יש לו לצדקה כמה אמרות כנף מעין "כל אומה שבה הטוב גובר על הרע הנה ראויה להתקיים ואילו אם הרע בה מכריע את הטוב אזי גורלה כליה ואבדון (עמ' 50 * שורות 9-11). אמרות כאלה, דעות, ומחשבות מיוחדות פזורות על פני כל כתב-היד והערנו עליהן בהערות השוליים שבמהדורתנו הראשונה. הנה כמה דוגמאות נוספות: הצייתנות היא גדר החסד והעבירה סיבת האבדון (עמ' 92 * שורות 1-2); לולי ההפחדה לא נרתעו בני תמותה מביצוע עוונות (עמ' 100 * שורה 8); הזקנה הנה ההליכה בדרך המוות (עמ' 102 * שורה 8); ביום תחיית המתים שבה כל נפש לגופה (עמ' 111 * שורה 17, 119 * שורות 15-16); אנשי קדם נהגו לקיים יחסי מין למטרה העליונה, השמירה על המין האנושי, יותר מאשר לשם קבלת הנאה ועונג (עמ' 112 * שורה 15, 160 * שורה 11); האושר מושג בשלושה מצבים: סגפנות, עבודת האל והכרת טובה (עמ' 113 * שורות 7-8). על נושא הרעב, ברא' כו: 1 כותב צדקה: אלוהים מביא את הרעב לעתים רחוקות כדי להזהיר את הטובים ולהעניש את הרעים, שפע במזון גורם למרי ומצוקה מפני שהקיבה היא מקור התאוות הרעות. השובע גורם לכסילות, יוצר גחמנות ועריצות המביאות לידי זניחת האל (עמ' 115 * שורות 12-16).

מי שאינו מגנה את הדבר המחפיר נוטל חלק יחד עם עושהו בעונש (עמ' 117 * שורה 9). הקנאה היא מדוה המטריד את מחשבת המקנא וממיס את גופו (עמ' 117 * שורות 3-4). הפוחד מאלוהים פוחדים האנשים ממנו (118 * שורה 14). המוות הוא היפרדות הנפש מן הגוף (120 * שורה 1, השווה 200 * שורה 8 ואילך). האמונה אינה עשויה להיות שלמה אלא כשמודים באחדות האל יתעלה וממאנים לעבוד זולתו (138 * שורה 1, השווה עמ' 192 * שורה 7, שם מוזכר כי מדע הגילוי /الكشفة הוא מדע ייחוד האל).

העולם הזה הוא גן עדן של הכופר וגן עדן הוא מנת חלקו של המאמין (עמ' 152* שורות 9-10). ביאת האשה שלא באיבר מינה היא עוון, וכן יחסי מין שלא להולדת צאצאים (160* שורות 9-10). ההודאה הנה אחד ממרכיבי החזרה בתשובה (עמ' 163* שורה 17). אל תעשו את בטניכם בתי קברות לחיות (עמ' 181* שורה 1). ברית המילה הנה סימן אנשי האמונה (190* שורה 11).

לדידו של צדקה רוח הקודש היא רוח הנבואה כפי שמוזכר בכמה מקומות (למשל עמ' 191* שורות 9-10, 197* שורה 14). כאשר הנשמה נפרדת מן הגוף היא נהנית מאושר שלא יתואר, היא העיקר, אינה מתפרקת ואינה מתה (201* שורות 2-5). יש ובני אדם אוכלים אחד את רעהו בזמן היוקר המופרז וזה התרחש בזמננו ושמענו על אזורים שהתנסו בו, סתם ולא גילה (201* שורות 8-10).¹¹ האדם הוא מעין חיה דוברת והוא מורכב מגוף ונפש (201* שורה 3).

הפסוק מט: 4: "פחזת כמים אל תותיר" וגו' ובנוסח היהודי: "פחז כמים אל תותר" וגו' העסיק הרבה פרשנים וחוקרים. צדקה כותב שראובן יאבד את דרגותיו ומעמדו ולא יישאר לו מהם מאום כמו המים הנשפכים על האדמה ואז אי אפשר להחזירם, משום שעלה משכב אביו (193* שורות 17-19). לקראת סוף כתב-היד מזכיר צדקה כי ימי האבל (التبكية) על המת הם שלושים יום (202* שורה 19).

לדעת אחדים תיבת נוח השתקעה בהר גריזים ודעה אחרת גורסת הר סרנדיב (עמ' 51* שורות 17-18). יש לציין שהר גריזים במפורש לא הוזכר לא בתרגום הארמי ולא בתרגום הערבי, שם מוצאים, בין השאר, שכס (טל, תש"ס, 24-25; שחאדה, תש"ן, 32-33).

שיטות הפשט, הדרש והרמז

בדרך כלל, מאמץ צדקה את שיטת פירוש הפשט, עם זאת הוא נוגע פה ושם בפירושים אלגוריים (דרש) כפי שנראה להלן. באחד המקומות הוא מציין כי המפרשים הלכו לפי הפשט ונבצר מהם להבין את הדרש (עמ' 154* שורה 1). כן הוא מציין בפירוש כי כלל מלומדי השומרונים נמנעו מפירושים אלגוריים ואמרו אם מדובר פה ברמזים אזי גם הנהרות יהיו רמזים, וכך תהא התורה ברובה רמזים, והדיון במקומות כאלה קשה (עמ' 28* שורות 14-16). צדקה הביע דעה זו לאחר שורה של רמזים. כגון: מקצת מן השומרונים סברו כי שני העצים בגן עדן הם חידות ורמזים לסודות, שבחלקם ניתן לחשוף את צפונותיהם ובחלקם האחר יישארו סתומים. בחלק הראשון, נמנים 'העדן' שהוא רמז להנאה רוחנית ו'הגן' סמל לכוח המדבר, בעל הדעת שהאל נטע באדם שם. כמו כן, עץ החיים מסמל את שני כוחות הנפש, המדברת ובעלת הדעת מצד אחד והמבצעת מצד שני. "עץ הדעת" מסמל כוחות הגוף ו'הנהרות' רמז לשבילי המדעים והידיעות. כן אמר אחד המלומדים כי ה'גן' שלתוכו הוכנס אדם הוא אמנויות החכמה וה- 'עץ' שמותר לאכול ממנו סמל למעשים משובחים ואילו העץ האסור לאכילה מייצג את המעשים המגונים וכיו"ב. בפירושו על יז: 2 דן צדקה בברית מילה ובשלמות הגוף ומבהיר כי אין כל ניגוד ביניהם. הוא מזכיר את הקושיה שחלושי השכל מעלים: כיצד ייתכן להיות תם ושלם בעת שאחד מאיברי הגוף נגזר? צדקה מגיב, אמת, הערלה נחתכת ומדובר בחסרון מה בגוף אך הציות במילוי המצווה עושה את האדם שלם בנפשו וזאת היא השלמות הנעלה ביותר, משום ששלמות הנפש באמונה עדיפה על שלמות הגוף. זאת משום שלשלמות הגוף תועלת בת חלוף ואילו לשלמות הנפש באמונה ובציות תועלת תמידית (עמ' 74* שורות 6-11). לעתים צדקה דוחה פירוש מסוים כי מעמיסים על התיבה משמעות מעבר למה שהיא סובלת (עמ' 196* שורה 10; "وهذا تاويل بعيد وقد حمل اللفظ ما لا يطيقه من المعنى").

¹¹ ייתכן שהכוונה למצוקת הרעב הגדול שפגעה בארצות המגרב ואנדלוסיה בשנת 1220, בשנות חיי צדקה האחרונות.

במהלך פירושו של צדקה על הפרק השלישי פוגש המעיין בכמה פרטים והסברים הראויים לציון, למשל, הנחש רימה את חוה ולא את אדם משום שהוא היה חרד מפניו וחשב אותו לעצום וקינא בו, ובסופו של דבר, נהפך הנחש מחיה זקופה בעלת כרעיים לחיה ה'שוקה/זוחלת' על בטנה, ובשינוי זה מתגלם סימן של שפלות ועליבות (עמ' 36) שורות 3, 5; עמ' 37 שורה 10, עמ' 38 שורה 2-3). אדם וחוה נוכחו לדעת שלא מן המוסר להישאר ערומים זה מול זה ויחולל כבוד זה לעיני זה או ממבט מלאך מסוים, ולכן הסתירו את ערוותם בעלי תאנה (עמ' 36 שורות 7-9). בהמשך אנו רואים כי אדם לא היה מודע לסיבת המעורמים והוא הטיל את האשמה על חוה והיה עליו לא להיכנע לחוה. צדקה במהלך פירושו על בראשית ג: 14 ואילך מונה תשעה עונשים שאלוהים העניש את הזוג הקדמון (עמ' 37 שורות 17-38 שורות 1-2). שם הוא מוסיף, בין השאר, כי האשה נחותה בשכלה בהשוואה לגבר. מעמדו של הגבר דומה לנפש בגוף והאשה הנה מעין הטבע המנהל את הגוף והנפש היא המושלת (עמ' 38 שורות 12-17, עמ' 46 שורה 10). אם התפקוד אכן משתנה והפוסקת תהיה האשה כלומר הטבע אזי מצבי הגוף יושחתו הן במידותיו והן בתכונותיו, והאחרית תהיה רעה משום מיעוט שכלה של האשה הן ביסוד והן באופי (עמ' 38 שורות 15-17). צדקה שופך אור גם על עתידו של האדם אחרי גירושו מגן עדן. אם האדם יהיה מונחה על פי יצריו ותאוותיו אזי גורלו מוות קבוע ועונש, ואילו אם שכלו ותורתו יכריעו את הכף אזי מותו מתרחש רק כשנפשו נפרדת מהגוף. מאוחר יותר מגלה צדקה כי הגוף ביום תחיית המתים אינו שב ובו חולשה (עמ' 40 שורה 16). יתר על כן, אם נפשו של האדם מתרוממת לעולם הרוחניים ומתרועעת איתם אזי תחיה חיי נועם ועונג (עמ' 38 שורות 21-39 שורות 1-3). בפירושו לבראשית ד: 7 מציין צדקה שבין העולם הזה לעולם הבא קיים שער שכל אדם נאלץ לעבור דרכו והוא המוות שאין מנוס ממנו. עוונותיו של אדם רובצים לו בשער זה ומלווים אותו בדרכו הלאה (עמ' 42 שורות 8-9). על הפסוק שבבראשית ד: 13 מזכיר צדקה פירוש לא רגיל מפי אנונימי הגורס: עוונותי גם אם כבדו על המחילה הרי אינם משתווים בגודלם למחילת האל (עמ' 42 שורות 19-20). האל מעניק בחסדו שהות לחוטא כדי להתעשת ולחזור בתשובה. השתלטות התאוה על שכל האדם ואי ציותו למצוות הם מעין הרשע (עמ' 43 שורות 4-5). מעניין לציין שצדקה מבאר את הכוונה שעמדה מאחורי השתכרות יוסף ואחיו (מג: 34) ברצונו לעמוד על נבכי לבבותיהם ולבחון את טיב היחסים ביניהם, בחינת נכנס יין יצא סוד (182).

שיטת הדימויים

במהלך פירושו לתיבה 'למינו' שבבראשית א: 11 מציין צדקה כי בתורה (הספר האלוהי, במקור) יש דימוי בין קיום המצוות ואי קיומן מצד אחד לבין הצמח מצד שני. הרי כפי שיש בעולם הצמח משהו מועיל ומשהו מזיק והמועיל טוב בעולם הזה, כך קיום המצוות מועיל בעולם הבא (ראה עמ' 7). מעלתו של הצמח לגבי הגוף כמעלתה של המצווה לגבי הנשמה. באותו הקשר מזכיר צדקה את דברים לב: 2 וקובע כי חיי העולם הזה דומים ל'דשא' בשל חולשתו, השתנותו, ומעברו ממצב מסוים למצב אחר, ואילו חיי העולם הבא הם כמו ה'עשב' מפני שהוא חזק, יציב, ונושא פרי. בתחילת פירושו לפרק ט"ו מציין צדקה כי בעולם הזה משיגים את העולם הבא משום שהראשון מעין שדה זרוע כלפי השני. כן ניתן לזכות בעולם הבא באמצעות הצאצאים על ידי שתילת האמונה בהם והקניית רזי היצורים (עמ' 68 שורות 18-20).

שיטת הדימוי הזו שכיחה בעבודתו הפרשנית של צדקה משום שהיא מבהירה את העניין היטב ונקלטת בקלות על ידי הקורא או השומע. בדברו על איברי הגוף הפשוטים והמורכבים על פי חלוקתו, מדמה צדקה את הלב שבאמצע הגוף למלך שבמרכז ממלכתו, כדי להשקיף על צאן מרעיתו (עמ' 20).

באותו מקום הוא מוסיף ומציין כי הראש והכבד הם ביחס ללב מעין שני חזירים המשרתים את המלך ואילו החושים הם בחזקת מרגלים. הלב הוא האיבר הראשון שנוצר לפי אנשי התורה "לב לדעת" (דברים כט: 3, עמ' 20). בהמשך מזכיר צדקה דעה אנונימית הגורסת כי מעמד עץ החיים בגן עדן הנו כמעמד השכל והנפש בעולם הקודש, ואילו מעמד עץ הדעת הוא מעמד כוח התאווה הבהמית בעולם המציאות (ראה עמ' 27 שורות 6-8, עמ' 40 שורה 15). הראשון מוביל לדבקות אמתית ועשיית הטוב ואילו השני פניו מועדים למרד ולמעשים נתעבים. דימוי נאה נמצא בפירוש על בראשית ט: 21. צדקה כותב "השכרות היא אד המגיע אל הלב, עולה אל הראש, מעכיר את הנשמה הזורחת מאור הדעת, ומונע את הארתו על הגוף כפי שהערפל והענן מסתירים את זריחת אור השמש על היקום" (עמ' 56 שורות 15-18, השווה 195 שורה 21). במהלך פירושו לבראשית א: 14 עוסק צדקה בכוכבים ובמאורות שבגלגל הרקיע ומעלה את השאלה באשר לתנועתם ברקיע. הוא מעלה כמה אפשרויות, ייתכן שהגלגל נשאר נח והכוכבים נעים בו, או ששניהם נעים באזימוט הגלגל או לא כפי שהדג נע במים זורמים, וייתכן שהגלגל יהיה נע והכוכבים נחים (עמ' 59). צדקה מרחיב את הדיבור בסוגיה זו בהסתמכו גם כן על מחקרים פרי עטם של שומרונים. הוא מזכיר, למשל, "אני יודע כי הבורא יתעלה ברא את גלגל הרקיע ויחדו בתנועה עגולה" (עמ' 10). במהלך התייחסותו לבראשית ב: 25 כותב צדקה כי אדם וחווה לפני אכלם מעץ הדעת היו לבושים בכיסוי הנצחי של אנשי התגמול והדת, דהיינו, האור האלוהי. מכאן מוסיף צדקה ומצהיר כי טועה מי שקובר את בני ביתו בבגדים מפוארים וחליפות יקרות מפני שהוא בוודאי יודע שסופם להיבלות. אי לכך מוטב יהיה לו לאדם לתת אותם כצדקה לעניים ואביונים שהרי תפילותיהם תועלנה לו בעתיד (עמ' 34 שורות 8-9, השווה עמ' 37 שורה 12).

הרחקת ההגשמה

צדקה נוקט ברגיל בשיטת הרחקת ההגשמה (التجسيد, anthropomorphism). למשל, בהתייחסו לפועל 'וירא' בבראשית א: 4 הוא כותב "והתיבה 'וירא' כלומר 'ידע' כי האור טוב כי בו נגלה הדר החכמה ובו כשרו חיי החיות; ומי שפירשה 'וראה' במשמעות 'ראה בעיניו', שגה כי אין הבורא יתעלה גוף כדי שיהיה לו איבר הראייה, אדרבה מן הראוי שיובן כי בדיעתו הקודמת הוא ידע והכיר את טובו" (עמ' 1 בכתב היד והשווה עמ' 19 לגבי "בצלמנו וכדמותנו", בראשית א: 26 ועמ' 36 שורה 3 לגבי בראשית ג: 6, עמ' 58 שורות 11-12 לגבי בראשית יא: 5). במילים אחרות העיקרון "דיברה תורה כלשון בני אדם" מתממש כאן אצל צדקה (ראה עמ' 25, 31). דוגמה נוספת נמצאת בפרק ח: 21 לגבי "לב יהוה" שמשמעו כאן 'מקורב' (עמ' 52 שורות 14-15). הצירוף - ب/السابق علمه כלומר "בידיעתו הקודמת/הראשונה" המוסב על הבורא שכיח גם בלשונו של צדקה (למשל עמ' 4, 5, 8, 19, 21, 22, 29, 30, 31, 52 שורה 7, 79 שורה 9, 102 שורה 11, 121 שורה 10, 122 שורה 9, 132 שורה 1, 134, 137 שורה 20, 158 שורה 14).

גיזרון, סמנטיקה, וניתוח לשוני

המעין בפירושו של צדקה נוכח גם לדעת כי הוא עושה שימוש בתורת הגיזרון (האטימולוגיה, etymology). בהתייחסו לבראשית א: 8 אומר צדקה כי ה'רקיע' כונה בשם 'שמים' בגלל גובהו ורומו, הרי השם 'שמים' נגזר מ-'רוממות' (עמ' 3) והמלה 'אדם' נגזרה מן 'האדמה' כי ממנה נוצר (עמ' 19, שורות 9-10, עמ' 46 שורות 14-15). ה'אדם' לא נגזר לא מן 'השדה' ולא מן 'היבשה' כי הגיזרון מ-'אדמה' יפה וקל (עמ' 24 שורות 16-17). סביר מאוד להניח כי צדקה נשען בגיזורו זה על המצוי בערבית אודות האמור דהיינו سماء מן سمو (שמייס, מהשורש רום) وأدم من أديم الأرض (ואדם מן פני

האדמה). בהמשך, פירושו לבראשית ג: 20 המזכיר את גיזרון השם 'חוח' מ'חי' מוסיף צדקה דוגמאות נוספות כמו 'שת', 'קין', 'הבל' ו'חנוך' (עמ' 39 ב שורות 13-17, עמ' 41 ב שורות 2-3, עמ' 44 ב שורה 2).

מיד אחרי זה קובע צדקה כי גיזרונים עבריים כאלה נדירים בלשון אחרת (هذه الاشتقاقات العبرانية قل ما يوجد مثلها في لغة) ואני תמה על כך שהרי עניין זה רגיל ונפוץ בערבית. בהזדמנות אחרת דן צדקה בפועל 'נוח' שבבראשית ב: 15 ומעלה את ההשערה שמא השם 'נוח' גזור מהשורש הנזכר משום שהאל ידע מראש כי הוא, בניגוד לאנשי המבול, יישאר איתן ויציב, והשווה דברים ה: 14 (עמ' 29 ב שורה 1-2, עמ' 47 ב שורה 21-47 ב שורה 1 ואילך). اسم/שם במשמע תיבה מופיע במהלך הפירוש ל- א: 9 (עמ' 4 ב). כן הוא מצוין שהשם 'עשו' לקוח מ'עשבה' (עמ' 113 ב שורות 5-8). באשר לגיזרוננו של השם 'יעקב' מעלה צדקה שתי אפשרויות: משום שהוא עקב, רדף אחרי אחיו עשו, ואפשר מפני שנאמר עליו כי "ידו אחזת בעקב עשו", בראשית כה: 26 (עמ' 123 ב שורות 13-15). השם 'ראובן' משמעו אלהים ראה את מצוקתי ואילו 'לוי' כלומר عطف בערבית פירושו שלבו של יעקב נטה אל אשתו לאה (132 ב שורה 5, 17-16). גם לגבי המונח היווני 'פילוסופיה' מצוין צדקה כי השם 'פילוסוף' משמעו אוהב החכמה (עמ' 172 ב שורה 13).

העיון בפירוש זה של צדקה מראה בעליל, למשל, כי המחבר היה בקי בנבכי הדקדוק הערבי והטרמינולוגיה שלו. הוא מעיר שהדיגוש בעברית ממלא את מקום למ"ד הידוע בערבית (עמ' 126 ב שורות 14-15; Shehadeh 2005). דוגמה אחרת של ניתוח לשוני משמש הפסוק ט: 27 שבו 'יפת' הראשונה פשרה 'יופי' והיו"ד בה לציון העתיד והיא שורשית ב'יופי' והתי"ו שבסוף המילה היא שורשית (עמ' 56 ב שורה 14 ואילך). דוגמה נוספת משמשת המילה 'רקיע' באשר למובנה בבראשית א: 7, דהיינו משהו 'פשוט, בלתי מורכב' (بسيط، غير مركب) על פי הפסוקים בספרים שמות לט: 3 ובמדבר יז: 3 (עמ' 2, 8 ב 9 בכתב היד).

על התיבה 'הששי' שבבראשית א: 31 המופיעה בה"א הידוע בניגוד להזכרת הימים הקודמים מעיר צדקה: ייתכן שהה"א מיותרת משום שקודם לא הזכר 'ששי' כפי שמוצאים בשמות טז: 5; וייתכן כי האל הודיע לשליחו שמדובר ביום ששי לבריאה. יתר על כן, מותר בעברית לתאר שם בלתי מידוע בתואר מידוע, וייתכן שהכוונה ל'היום הששי' (עמ' 22 ב). בבראשית כב: 2 "אשר אמר אליך" לפנינו לפי צדקה פועל בצורת העתיד אך משמעו בעבר ומביא שם עוד דוגמה (עמ' 94 ב שורות 8-14).

אלוהים העניק לאדם את הלשון, ובהגאי האדם יש פירוט ואילו הגאי החיה הנם כלליים. הואיל והדברים שהאדם זקוק להביע הם כמעט בלתי סופיים, כך הרפבי ההגאים יהיו כמעט בלי קץ (עמ' 38 ב שורות 7-9). אחרי המבול התפזרו העמים לכל עבר ולכל עם היתה לשון משלו, לא לשון הקודש, ולדעת הפילוסופים סיבת השוני שבלשונות נעוצה או בצירוף של מקצת כוכבים או במצבה המיוחד של לשון מסוימת או טבע המקום, כלומר גורם גיאוגרפי (עמ' 58 ב שורות 4-7). הנו"ן שבפעל 'נשתחווה' בבראשית כב: 5 היא נון הריבוי והגדלות. המשמעות הראשונה מתקיימת אם יצחק חזר עם אברהם ואילו במקרה של הקרבתו תתקיים המשמעות השנייה (עמ' 96 ב שורות 20-21). צדקה קובע כי משמעה של התיבה 'פלגש' הוא אשה שהיתה שפחה והפכה להיות אשת איש (עמ' 100 ב שורות 16-17). על התואר 'עיף' שבבראשית כה: 29 אומר צדקה כי מדובר ב'צימאון' על-פי-רוב בעברית וכן 'הרעב' (עמ' 114 ב שורות 13-16). ביאור זה אינו משתקף לא בתרגום הארמי ולא בתרגום הערבי לתורת השומרונים. בתרגום הארמי השומרוני מובאות: 'נכית, עקיץ' במשמע 'נשך', ואילו בתרגום הערבי ניתן התואר הלא נפוץ لَجِب = تعِب = עיף, תשוש (טל, תש"ס, 94-95; שחאדה, תש"ן, 114-115; Tal, 2000, 658, 528) מאוחר יותר מזכיר צדקה כי עשו היה 'עקוץ' (ملسوع) כאשר שב הביתה מהשדה וביקש מאביו את הבכורה (עמ' 115 ב שורות 4-7).

ביבליוגרפיה

- ابن أبي أصيبعة، (١٩٦٥). *عيون الأنبياء في طبقات الأطباء*. تحقيق نزار رضا، بيروت: دار مكتبة الحياة.
- بن عزي، ي. الكاهن (١٩٦٠). *كتاب السامريين، تاريخهم وعاداتهم واحوالهم. وحالتهم الاجتماعية والثقافية. أمنياتهم وأمانيتهم كتبهم وقصصهم المكتوبة والغير مكتوبة مع بعض اساطيرهم الخ... النسخة الأولى من هذا الكتاب المخطوط اشتراها [يوسف ميلك] الإيطالي. "ولا يوجد لدى السامريين حالياً ولا كتاباً واحداً من كتبه"*، ص. ٢١٦، הכוונה לצדקה אל-חפים.
- شهادة، ح. (٢٠١٤). "تفسير سامري مجهول على سفر التكوين ١: ٢٦". <http://shomron0.tripod.com/2014/janfeb.pdf>، ص. ٤، ويبحث في غوغل.
- شهادة، ح. (٢٠١٤). *شرح صدقة الحكيم على سفر التكوين - الجزء الأول، الإصحاحات ١-٦٦*. <http://shomron0.tripod.com/2014/julaug.pdf>
- شهادة، ح. (٢٠١٤). *شرح صدقة الحكيم على سفر التكوين - الجزء الثاني، الإصحاحات ٧-٢٠*. <http://shomron0.tripod.com/2014/novdec.pdf>.
- شهادة، ح. (٢٠١٤/١٥). *عرض ومراجعة: دراسات في الأدبين السامري والقرائي لليقنشطم*. <http://shomron0.tripod.com/2014/novdec.pdf>. <http://www.almawked.com/?page=details&newsID=7031&cat=2>
- شهادة، ح. (٢٠١٥). *شرح صدقة الحكيم على سفر التكوين - الجزء الثالث، الإصحاحات ٢١-٣٠*. <http://shomron0.tripod.com/2015/mayjune.pdf>.
- شهادة، ح. (٢٠١٥). *شرح صدقة الحكيم على سفر التكوين - الجزء الرابع، الإصحاحات ٣١-٤٠*. <http://shomron0.tripod.com/2015/julyaugust.pdf>
- شهادة، ح. (تحت الطبع). "تفسيران سامريان على سفر التكوين ٦: ٣".
- صدقة، ع. ا. (١٩٨٠). *الدرر الفريدة في شرح وتفسير الأسماء المجيدة الواردة في التوراة العتيقة*. كتاب مخطوط، نابلس.
- يسترو، م. (١٨٩٧). *كتاب الافعال ذوات حروف اللين وكتاب الافعال ذوات المثلين لابي زكريا يحيى بن داود الفاسي المعروف بحيوچ وقد استخرجها وصححها العبد المفتقر الى رحمة ربه مريس يسترو. مدينة ليدن المحروسة: بريل.*
- بن עזי, י. הכהן (תרצ"ט) עם הערות והוספות של י' בן צבי וי' בן זאב. קדמוני השומרונים וחבורי חכמיהם בלשון הערבית". הוצאה מיוחדת מתוך כנסת ד', תל אביב, 321-327

הלקין, א. ש. (תשכ"ח). "מן הפרשנות השומרונית, פירושו של אבו-ל-חסן הצורי לפרשת האזינו". לשוננו לב עמ' 208–246.

ותד, ע. וסיון, ד. (תשע"ב). שלושה חיבורי הדקדוק של ר' יהודה חיוג' במקורם הערבי ובתרגומם לעברית חדשה, מהדורה ביקורתית. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

טל, א. (תש"ס). התרגום השומרוני לתורה, מהדורה ביקורתית. כרך א בראשית, שמות. אוניברסיטת תל-אביב. כרך ב, ויקרא, במדבר, דברים, תשמ"ב.

ליונשטם, א. (תשכ"ד). "פירוש קראי על התורה בלבוש שומרוני". ספונות; ספר שנה לחקר קהילות ישראל במזרח, ספר שמיני. ירושלים, עמ' קס"ז-ר"ד.

ליונשטם, א. (2008). עיונים בספרות השומרונית ובספרות הקראית. אוסף מאמרים מן העיזבון, ערך יהושע בלאו. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית.

פלג, א. (2003). "האם "נגע" פרעה בשרה אמנו? האם "נגע" או "לא נגע"? - זו השאלה." יהדות חופשית 26-27, חורף. ראה גם: http://www.hofesh.org.il/freeclass/parashat_hashavua/05/02_lech_lecha/1.html

צדקה, א. וצדקה ר. (1962). חמשה חומשי תורה. נוסח יהודי ונוסח שומרוני עם הדגשה מדויקת של השינויים בין שתי הנוסחאות. ספר בראשית לפי כתב יד שומרוני עתיק מן המאה ה-11. תל-אביב. ארבעת החומשים הנותרים יצאו לאור בשנים 1964, 1964, 1965, 1961.

שחאדה, ח. (1977). התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים. מבוא למהדורה ביקורתית. ירושלים: האוניברסיטה העברית (עבודת דוקטור שלא פורסמה).

שחאדה, ח. (תש"ן). התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים, כרך א: בראשית-שמות. ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. כרך ב, ויקרא, במדבר, דברים, תשס"ב.

Bowman J. (1950). The Exegesis of the Pentateuch among the Samaritans and among the Rabbis. In: *Oudtestamentische Studien*, pp. 220-262.

Bóid, I. A. (1988). Use, Authority and Exegesis of Mikra in the Samaritan Tradition. In: M. J. Mulder (ed.) (Assen, Van Gorcum), *Mikra*, pp. 595-633.

Harviainen, T. & Shehadeh H. (1994). How Did Abraham Firkovich Acquire the Great Collection of Samaritan Manuscripts in Nablus in 1864? *Studia Orientalia* 73 (Helsinki) pp. 167—192; *A. B. The Samaritan News* 633—636 (13.4.1995), pp. 180—158 and Hebrew Summary, pp. 6, 8—12; TheSamaritanUpdate.com July/August 2012.

Levine, R. G. (1951). *The Joseph Cycle (Genesis 37-45) in the Samaritan-Arabic Commentary of Meshalma ibn Murjan Edited and Translated*. Columbia University, Ph. D. Dissertation.

Lowy, S. (1977). *The Principles of Samaritan Bible Exegesis (Studia Post-Biblica 28)*.

Leiden.

Robertson, E. (1962). *Catalogue of the Samaritan Manuscripts in the John Rylands Library. Volume II, the Gaster Manuscripts*. Manchester: The John Rylands Library.

Rothschild, J-P. (1989). Samaritan Manuscripts. In: Alan D. Crown (ed.), *The Samaritans*. Tübingen, pp. 771-794.

Schnurrer, Ch. F. (1785). Probe eines samaritanischen biblischen Commentars über I. B. Mos XLIX. In: RBML = *Reportorium für biblische und morgenländische Literatur*, xvi , 154-199.

Shehadeh, H. (1991). A New Group of Manuscripts Including an Arabic Translation of the Samaritan Pentateuch. In: A. Tal and M. Florentin (eds.), *Proceedings of the First International Congress of the Société d'Études Samaritaines*. Tel-Aviv, April 11—13, 1988, pp. 275-292.

Shehadeh, H. (1993). Commentaries on the Torah. In: A. D. Crown, R. Pummer, A. Tal (eds.), *A Companion to Samaritan Studies*. Tübingen, pp. 59-61.

Shehadeh, H. (1995). Şadaqa al-Ḥakīm and his Commentaries on Genesis. In: Alan D. Crown & Lucy Davey (eds.), *Essays in Honour of G. D. Sixdenier. New Samaritan Studies of the Société D'Études Samaritaines*. Volumes III & IV. Mandelbaum Publishing University of Sydney, Studies in Judaica, No. 5, pp. 457-463.

Shehadeh, H. & Harviainen T. (2003). The Acquisition of the Samaritan Collection by Abraham Firkovich in Nablus in 1864 – An Additional Document. In: Juha Janhunen & Asko Parpola (eds.), *Remota Relata. Essays on the History of Oriental Studies in Honour of Harry Halén. Studia Orientalia 97* (Helsinki) pp. 49-63.

Shehadeh, H. (2005). Linguistic Components in the 13th Century Commentary on Genesis by Şadaqa al Ḥakīm. In: *A.B. Samaritan News*, 896-897, 1/4/2005, pp. 20-19, 898-899, 8/4/2005, pp. 20-19, 900, 15/4/2005, pp. 28-26, 9001-902, 6/5/2005, pp. 20-19, 903-904, 20/5/2005, pp. 20-19, 905-906, 27/5/2005, pp. 20-19, 914-915. 24/6/2005, pp. 24-23, 916-917, 1.7.2005, pp. 24-22; Shehadeh, H. & Tawa, H. (eds.), *Proceedings of the Fifth International Congress of the Sociétéeé D'Études Samaritaines*, Helsinki, August 1-4, 2000. Studies in Memory of Ferdinand Dexinger. Geuthner, Paris, pp. 125-147. שים לב לתיקון בכותרת המאמר.

Shunnar, Z. (1974). *Katalog Samaritanischer Handschriften I*. Verlag Richard Seitz & CO Berlin-West.

Tal, A. (2000). *A Dictionary of Samaritan Aramaic*. Volume Two Brill, Leiden. Boston. Köln.

Vasilyeva, O. V. (1996). Oriental Manuscripts in the National Library of Russia. *Manuscripta Orientalia* Vol. 2 NO. 2 June, pp. 19-35

Vil'sker, L. H. (1992). *Samaritianskie dokumenty Gosudarstvennoi Publichnoi biblioteki imeni M. E. Saltykova-Shchedrina: Catalog* (Samaritan Documents of the Saltykov-Shchedrin State Public Library: A Catalogue. St. Petersburg.

Von Gall, A. F. (1918). *Der Hebräische Pentateuch der Samaritaner*. Giessen: Verlag von Alfred Töpelmann (Vormals J. Ricker).